

ילדי קיבוץ, כפי שהם נושקפים בספרות לילדים הישראלית¹

מאת אסתר טרסי-גיא

קצת למעלה משבעים שנה², זהו ותקו של הניסיון החברתי המהפכני, הנועז, הסיכוני והמבורך, ששמו התנועה הקיבוצית בישראל. זהו גם ותקו של החינוך המשותף — שיטת החינוך הקיבוצית. שבעים שנה אלו הניבו כשבעים ספרים, משנות השלושים, שבהם מהווים חיי ילדים בקיבוץ את תוכנם העיקרי, או רקע לעליה או לדמויותיה. מרביתם של ספרים אלה הם קבצים של סיפורים קצרים ומיעוטם ספרי שירה וסיפורים בודדים, ארוכים יחסית.

אפיונה הכללי של הספרות על ילדי הקיבוץ

הסיפורים מאופיינים בעיקרם בתמונות קטנות של הווי ילדי, לעתים ספציפי להווי קיבוצי, ללא תנופה ועומק מספיקים כדי לצייר דמות כלשהי וגיבוריהם אינם מהוקצעים דיים. אין הם משמעותיים אף כי פה ושם מעניינים.

ההווי הקיבוצי אינו חלק אינטגרלי של הסיפור, אלא מעין תפאורה חפזה להצגה חולפת שאינה נשארת בזיכרון, להוציא ספר אחד או שניים הזכורים לטובה³. הסיבה לרדידות זו היא רמתם האמנותית הנמוכה.

שונה הדבר בפרקי השירה, זו אמנם מועטת ומסוייגת לגיל הרך, אך איכותה מעולה, שכן היא פרי עטם של משוררים באמת, כמו למשל של פניה ברגשטיין, זאב, אותה תמונה קטנה ולכאורה לא משמעותית, אבל מוארת בנוגה רך של פיוט, מדברת ישירות לתום ולתמימות של הקורא, או המאזין הצעיר, ואולי מהווה

1. הרצאה שהושמעה בוועדה של הארגון הבינלאומי IRSCל שהתקיימה בספטמבר 1983 בצרפת.
2. הקבוצה הראשונה, דגניה א, נוסדה ב-1910.
3. ספריהן הראשונים של מרים זינגר פניה ברגשטיין ועוד.
4. כנון : שחם — כבר מותר לגלות, ס' הפועלים, תשי"ט.

יסוד, שעליו תיבנה אח"כ יכולתו לקלוט חוויות אסתטיות. הנה כך בבית האחרון של "בועות סבון".

"...הנה חלפה, התעופפה, נמוגה ואיננה..."⁵.

החלק הנכבד של הספרות הזאת, שבה משתקפת דמותו של הילד בקיבוץ, הן היצירות המהוות כל אחת ספר נפרד, לגילים 10—14.

נושא הקליטה בקיבוץ ומחוצה לו

הנושא הדומיננטי בספרים אלה הוא ילד חוץ, הבא לקיבוץ כדי להיקלט בחברת הילדים בו, (וזה השכיח יותר) או להיפך, ילד היוצא מקיבוץ לחיות במסגרת קונבנציונלית. בשניהם סיטואציה דומה, קשה מבחינה אובייקטיבית, דורשת הרבה כוח נפשי מן הנטע החדש על קרקע זרה, קשיי הסתגלותו של הילד החדש בחברה זרה הם מרכזיים בתוכם של ספרים אלה. לקורא מזמנת ראיית הקיבוץ והווי ילדיו בעיני הילד החדש, המוקף זרות, לעתים אכזריות של חברה מלוכדת, פעמים אי הבנה עמוקה של הכוחות החיוביים בחברה, שאינם מגיעים אל המטרה, על אף המאמצים הכנים לעזור לחדש. הנה, דווקא החלטתה של המטפלת להושיב את הילדה, עולה ממרוקו, על יד ילדה שהגיעה גם היא מאותה ארץ, מתוך רצון להקל על הקליטה, פוגעת קשות בכבודה של הילדה החדשה, בהרגישה שהישיבה עליה שכנתה ממרוקו רומזת על שיוך למעמד נמוך. (ברוב הימים תלמד, שכבודו של אדם בעיני החברה ובעיני עצמו הוא דווקא במגעיו הטובים והשווים עם כל זולת).

הפגישה עם חיי הקולקטיב

הילד החדש מסתגר בתחילה בבדידותו, בדרך-כלל, וסביבתו החדשה בקיבוץ נראית לו, בצדק או שלא בצדק, עוינת. אהדתו של הקורא ניתנת לגיבור הסובל, כאשר הילד החדש אגרסיבי ובוטח בעצמו ללא כיסוי מוסרי, מצטרף הקורא למחנה שמנגד ומעמיד את החדש התוקפני על טעותו: "איש לא בחר בכך כמנהיג" אומר ילד הקיבוץ לחדש, המנסה להשתלט על החברה שלא ביושר. בחברת-ילדים המחקה את נורמות התנהגות של חברת המבוגרים, המתנהלת ללא שליט, ללא משגיח וללא שוטר, שה"דיקטטורים" היחידים שבה הם רק השעונו ודעת-הקהל, יתקשה החבר בה להבין איך מתנשאים פתאום ללא תהליך דמוקרטי.

החיים המתוכננים והמאורגנים בקפידה בחיי הקולקטיב מובנים מאליהם לילדי הקיבוץ, אולם הם הם שמעיקים על הילדים והנערים הנקלטים. ניתן להבחין בספרים שלפנינו, ואולי בין השיתין, שהקולקטיביות מעיקה, שלא מדעת, לעתים, גם על אנשי הקיבוץ הוותיקים. חברת-הילדים המלוכדת בכל בית-ילדים, המופיעה

5. פ' ברגשטיין — שיר ידעתי, הקיבוץ המאוחד.

6. ל' גולדברג — מלכת שבא הקטנה, ספרי צבר, ת"א 1956.

7. ר' קריץ — בוקר חדש, ספרית פועלים (נעורים) 1955.

מול הילד החדש כיהידה אחת, גם בה מזדקפים פה ושם אינדיבידואליסטים, שחומת הקולקטיב אטומה בפניהם והכרעת דעת הקהל הוא בשבילם מצב קשה מנשוא⁸.

הפגישה עם העולם מחוץ לקיבוץ

ספרים, אמנם מעטים בלבד, מעלים מצב הפוך — פגישה של ילדי קיבוץ עם סביבה לא קיבוצית כגון: מעשה בילדת קיבוץ, שמבקרת אצל סבתא בשכונה דתית בירושלים⁹, או בילדת קיבוץ היוצאת עם הוריה לארצות-הברית¹⁰. בספר 'אצל סבתא נינה' מופנית תשומת לבו של הקורא יותר למתרחש בלבה של האורחת בסביבה הזרה, מאשר לסביבה עצמה. גם הקורא אינו מבין במה הרגיזה הנכדה האורחת את דרי השכונה, ולא טורחים כל כך להסביר לנו זאת, אבל אנו מזדהים מאד עם רגשות העלבון והתדהמה של הילדה, המתקשה להבין את פשעה: "בלי גרביים ברחוב, בחנות מכולת?" הפער בין המושגים וההרגלים כה גדול, שאין פתרון. הילדה חוזרת הביתה. מציאות עצובה. מה טוב, שהסופרת לא הרכיבה שום הפי'אנד מלאכותי, "חינוכי" כביכול לסיפור אמיתי, שהרי כידוע האמת בלבד היא המחנכת.

דומים לכך רגשותיה של ילדת הקיבוץ, השוהה בחוץ-לארץ, הם שתופסים את הקורא וחושפים לפניו ישותה והרהוריה המבוטאים ביומנה: "חברה אין לי, אינני יודעת איך פתאום מתחילים ליצור לעצמך חברה. שם בארץ גדלתי עם החברים שלי מבית התינוקות"¹¹. זוהי הספציפיות, הטומנת אפשרויות רבות מחד-גיסא אך גם סיכונים מאידך-גיסא בעולמם הפנימי של ילדי קיבוץ.

קליטת העולה החדש בקיבוץ

מבין הסיפורים, שתוכנם ילד חדש בקיבוץ, מקום מיוחד שמור לסיפורו של יאנוש קורצ'אק¹².

גם פה תואר הקיבוץ מנקודת הראות של הילדה העולה, על כל זרותו ופחדו אי-ההבנה האמיתיים והמדומים שלה.

יש פה קונפליקט בין אם לבת, שזה עתה עלו ארצה, באשר לשאלה, איפה יקבעו את מקום מגוריהן. הבת — שהתנסתה בקשיים בעבודתה כעוזרת למטפלת בפעוטון

8. ד' עומר — פניעה ישירה, שרברק 1981.

9. ע' עמיר-זוהר — אצל סבתא נינה, ספרית פועלים 1980.

10. ד' עומר — שלום לך אמריקה, מתוך דפי תמר, עמיחי 1981.

11. י' רוזמן — עיניים קטנות בארץ גדולה, מסדה 1981.

12. י' קורצ'אק — בני אדם הם טובים, יסוד, הוצאה שביעית 1973. תורגם לעברית לאחר ביקורו של קורצ'אק בא"י.

ומצאה סיפוק רב בכך* — בוחרת בקיבוץ. האם אינה רוצה בכך. לא נרמז בספר מדוע, אבל אפשר להניח, שחיים בין חברי בעלה המנוח עלול להעיק על אבלה. לא פתרון הבעיה חשוב בסיפור הזה, אלא השיעור המאלף בתורת הסובלנות שקורצ'אק מעניק לקורא והעובר לקורא הצעיר, כל אחת בפלוגתא מחליטה, למען השלום, לחיות זמן מה בדרך המוצעת על-ידי השניה במקום ריב יש שיטה, ללא צורך בכפיה.

הרקע הטרגי של גיבורי הסיפור

נייחד את הדיבור לשני סיפורים, שבהם מגיע סבלו של הגיבור המרכזי לממדים טרגיים.

בספר "פגיעה ישירה" נהרגה אם צעירה בצירוף מקרים מוזר. הקורבן הוא בעצם בתה, שכן את כל חייה אופפת אווירה של סוד, באשר לנסיבות מותה של האם, שהיו כרוכות בפעולת המחתרת של היישוב. מכאן הצורך ההכרחי להשתיק את הפרשה במשך שנים רבות. בכל משטר חברתי היה מצבה של הנערה הסובלת קשה דיו, אבל במסגרת חיים משותפים כמו זו של הקיבוץ, הדבר מקבל עוצמה יתירה. אפשר לומר שכוחה של חוויה רגשית, הן זו האינטימית והן זו של הכלל מורגשת בחיי צוותא חזק יותר; היא מוכפלת כביכול, במספר הנפשות החיות סביבן ואתך. השמחה מרקיעה שחקים, הצער מצער שבעתיים.

עלילה בכיוון הפוך, של יליד עיירה, אמנם פחות טרגית, אבל דרמטית ביותר היא זו של גיבור הסיפור "ילד חוץ"¹³. בן למשפחה הרוסה, נודד ממוסד לבית מאמצים וחוזר חלילה. באחת התחנות הקצרות של נדודיו הוא מגיע לקיבוץ, הוא מצליח אפילו להקסים את ילדי הקבוצה, במיוחד אחד מהם, המתכנן אתו בריחה לילית, כשהוא עצמו אינו מראה כושר היקלטות; אדרבא, כאן, יותר מאשר בכל מקום קשה עליו תחושת אי-השייכות — דבר שבהיפוכו כה משופעים ילידי הקור לקטיב הקיבוצי המלוכד. סיפור זה נגמר בהפי אנד. הנער המגודל חוזר לעיירת מולדתו ומתקבל על-ידי סבתו וחבריו לשעבר בזרועות פתוחות.

מן הראוי לציין אגב, שככל שמורכבת יותר הסיטואציה הנפשית של הגיבור, נדרש מן הסופר תיאור ופירוש פסיכולוגי מעמיק יותר, ובסיפורים הנ"ל, אף כי הם כתובים ע"י סופרות ידועות, נמצאת ההנמקה הפסיכולוגית רדודה ולעתים לא משכנעת. יתכן והקוראים הצעירים אינם מרגישים בכך, ובכל-זאת אין זה מקטין את הפסול שבחוויה האסטתית.

* כדאי לציין, שבדומה לקורצ'אק, גם אצל לי גולדברג "מלכת שבא הקטנה", הפתרון לקשיי ההסתגלות וההתגברות על המשבר, נמצא אצל גיבורות הסיפור ברגע שהן מוצאות לעצמן מקום עבודה אהוב.

13. ג' רוזנפדר — ילד חוץ, הוצ' מילוא 1977.

ביצירות, שבהן העלילה אינה מבוססת על מקרה קשה יוצא דופן, תיאור חייהם ותכונותיהם של הילדים אולי מרתק פחות, אבל מהימן וטבעי יותר. נושא היתמות — אבא שנפל במלחמה — מופיע נדירות ובאמצעות השירה הטובה, היודעת איפוק מהוי.¹⁴ על הכל כידוע יכפר ההומור הטוב ולכך דוגמה בולטת בספרו של ר' קריץ.

חברת הילדים במרכז העלילה

בספרו של קריץ העלילה אמנם שגרתית, ילד עולה מגרמניה מגיע לקיבוץ בלוויית אביו ונשאר בו בעת שאביו מחפש עבודה בעיר. הילד החדש הוא לכאורה במרכזה של העלילה והוא איפוא הגיבור הראשי. אבל צריך מיד לתקן את הרושם המטעה: שהגיבורה האמיתית למעשה היא חברת-הילדים על יציבותה וחינויותה. לילד החדש שמור אמנם מקום מרכזי בתודעתו של הקורא ודמויות אחדות שבחברה בולטות כבעלות ייחוד משלהן, ואף-על-פי-כן, נכון יהיה לומר שהגיבור הראשי של הסיפור הוא אב-טיפוס לכל "ילדי-חוץ". עיקר התוכן בספרים בנושא זה נסוב על קשיי הסתגלותו של הנקלט ועל נכונותה או אי נכונותה של החברה לקבלו. אבל שלא כמו ברוב הספרים, בספרו של קריץ, הילד מן הקיבוץ המלווה את החדש, המגוייס להראות לו את המשק, עושה את מלאכתו כבר מן היום הראשון, בהומור ובמזג טוב. דבר זה עשוי לכפר על הרבה קשיים. נימת ההומור נדירה ברוב הסיפורים, וכשהיא מופיעה היא מרנינה את הנוף.

דמויות המבוגרים

בכל הסיפורים, הגיבורים הראשיים הם ילדים או חברת ילדים. המבוגרים המופיעים כנפשות פועלות הם מטפלות, מורים-מחנכים, לעתים רחוקות הורים ובעיקר הורים של "ילדי חוץ" ופה ושם סתם חברי קיבוץ.

המטפלת היא דמות דומיננטית בהווי הבית.

המבוגרים מאופיינים ברגש אחריות ומסירות לתפקידם ודבקות במסגרות הארגוניות. לתכונות אלו מתלווים למטפלת קווי אופי נוספים, הצובעים את דמותה בעיני הילדים ברוך או בחומרה, באינטואיציה חינוכית חיובית או בחוסר הבנה. המגעים ההדוקים מדי עם המטפלות הם לעתים מעמסה כבדה על ילדים רגישים הן על ילדי הקיבוץ והן על ילדי החוץ. ביטוי נוקב לכך באימרתה של אחת הבנות כשהיא מבחינה בכנפי פרפר יפה... "מה זה, את בוכה? — שואלת המטפלת. — איך להסביר לה, שאפשר לבכות על יופי?"¹⁵

טיפוסי המורים, המופיעים כמחנכים, בראש ובראשונה, מבליים עם חניכיהם במידה רבה מחוץ ללימודים. תפקידם הדידקטי הוא טפל לעומת תפקידם החינוכי.

14. זאב — פרחי בר / אבא שלי / הקה"מ, תשמ"ב 1981.

15. ג' זרחי — ילדת חוץ, הוצ' זמורה-ביתן 1978.

דוגמה לכך הם המורים של יפוח חביב ור' קריץ¹⁶. דמויות הורים של ילדי הקיבוץ נעדרות כמעט. בולטים רק הוריהם של ילדי החוף המופיעים לעתים תוך הסכמתם או בעימותם עם המחנכים או בהתנגדותם לכל. טיפוסיים לעניין זה הם, האם המיוסרת מסיפורו של קורצ'אק, המתנגדת לרצון ילדתה, אביו של רפי, העדין והקשוב, בעל אינטואיציה הינוכית בסיפורו של קריץ; לעומתו, האם המתעקשת להוציא את בנה מן הקיבוץ, מהשפעתו הברוכה של המחנך אצל חביב כאן העימות בא על פתרונו השלילי ואחרי שנים רבות בא המחנך על שכרו המוסרי.

הילד — תבנית נוף חברתי

מהו איפוא פרצופו של הילד בקיבוץ המשתקף בספרי-ילדים ישראלים? התכונות האופייניות לגיל זה (9—14) שבו עוסקים הספרים הנדונים, בנוסף על אלו האינדיבידואליות, הן במידה רבה פרי מובהק של השפעת החינוך המשותף, האידיאלים החברתיים והווי השיתוף. מה הן איפוא התכונות הספציפיות? — קודם כל ראיית דפוסי חיהם כצורת החיים הטבעית ביותר המובנת מאליה. אזכיר כאן כבדיחה, תגובה אוטנטית של ילדי הגן בדגניה א', לאחר ששמעו מפי הגננת, שאדם וחיה היו האנשים הראשונים והיחידים בעולם — "אז הם ישבו לבדם בחדר האוכל הגדול?" — פרצו בשאלה ספונטנית. לכאורה זו אילוסטרציה משעשעת לתמימותם של ילדים קטנים. אבל לא! התכונה הזאת — תפיסת צורת החיים שלהם כטבעית וצודקת, טבועה עמוק, גם כאשר לומדים הילדים בביה"ס על משטרים חברתיים אחרים, גם כשמתנלה להם עולם אחר בטיוליהם, או מפי הורים או ילדי חוף ואפילו עם הבגרות, בתקופת הצבא והאוניברסיטה. עולמם הוא עולם של טבע, טבעיות, פשטות, שובע, חופש, עבודה, לימודים, משחקים ואתגרים משותפים.

חברת הילדים סופגת את האידיאלים מחברת המבוגרים. לכבוד ולאהדה זוכים בעלי כושר ההתמדה, היושר, הפשטות והטבעיות, החברתיות ובעלי היכולת לבצע משימות. תחושת ערך העבודה כה מושרשת, עד כי גם סימניה החיצוניים מהווים ערך לא מבוטל. "אבא, בפעם הבאה תבוא אלי בלי עניבה", מבקש ילד-חוף מאביו, שבא מן העיר לבקר.

התנהגותו של הילד מונחית ע"י עקרונות החופש, חיי השיתוף והטבעיות של קהילת המבוגרים. הוא רשאי לפעול, ליזום ולבצע, בתנאי שאין פעילותו פוגעת בטובת הכלל זאת במיקרוקוסמוס של ביתו, בית-הילדים, דרך הקיבוץ ועד למיקרוקוסמוס של המדינה, של העם, של האנושות. טובת הקולקטיב היא המכרעת. גם בהסתגרותו בנקודת הישוב הקטן, אוזנו כרויה להתרחשויות שונות בהיקף רחב. אחד הערכים הבסיסיים בעיני ילד הקיבוץ הוא כושר ההסתגלות לחברה. בהקשר זה כדאי להזכיר את נסיונה של הילדה לחיות בכדידות גמורה זמן מה, בריחוק

16. יפוח חביב — דודיק, הוצ' מסדה 1966.

משאר הילדים, מצויינת אמנם בכל האביזרים הנחוצים לקיום ובלווית כלב נאמן לשם ביטחון, כדי להוכיח תושיה רובינזונית מחד גיסא אך להבין מאידך גיסא עד תום עד מה שלילית היא שלילת החברה¹⁷.

לא, האינדיבידואליסטים אינם אהודים, אם יש בהם כוח לחימה, הם אולי מכובדים, אבל אינם מקובלים. כזה הוא גיבור הסיפורים של ביבר¹⁸.

על רקע חיי השיתוף והשוויון צומחת אישיותו של הדור השני והשלישי בקיבוץ כאשר תחושת השייכות תופסת מקום מרכזי.

גם אם הביטוי לתחושת השייכות אינה מופיעה במפורש ובמודע, זוהי הרוח הנושבת בלי משים מבין השיטין בכל הספרים הטובים שנושאים הוא חברת-הילדים בתנועה הקיבוצית.

התמיכה הכללית לא תהיה נאמנה, אם לא יודגש, שספרים רבים, יחסית, מכילים דפים קודרים על סבלם של ילדים רגישים מול לחצה של החברה המלוכדת; געגועים לפינה, לחפץ או לבעל-חיים "משלי" והלחץ הנפשי להיות חשופים תדיר כבחלון ראוה. אופייני מאד ומשמעותי לעניין זה הוא הספר "כלב ציד משלי", שהוא גם שם וגם חלום שכה קשה להגשימו, כל אלה אינם אלא המחיר הפסיכר-לוגי היקר, שהתנועה הקיבוצית חייבת לשלם בשביל כל החיוב שבהישגיה.

אילו לפני למעלה משבעים שנה היה איזה נביא אומר למייסדים של התנועה הקיבוצית, שכזה יהיה בעתיד המאזן בין החיוב והשלילה בחיי הקיבוץ, גם אז לא היו נרתעים מלהגשים את חזונו. ואולי היו אף מופתעים לטובה ושמחים לפרופורציה המבורכת.

17. י' רוזנר — הכל בגללם, מסדה 1982.

18. י' ביבר — כלב ציד משלי, עם עובד 1982.